

Literary Research

Year20, NO. 79

Spring 2023

 DOI: <https://doi.org/10.2634/Lire.20.79.201>

 DOR: [20.1001.1.17352932.1402.20.79.7.6](https://doi.org/10.1001.1.17352932.1402.20.79.7.6)

Three main currents of Iranian political intellectuals in four periods of Ahmad Shamlou's intellectual life

Ruhollah Nabi Abdul Yousfi¹, Seyed Mahmoud Seyed Sadeghi^{2},
Maryam Parhishkari³*

Recived:10/5/2021

Accepted: 25/12/2021

Abstract

In this research, the authors have tried to analyze the three main currents of Iranian political intellectuals in the four periods of Ahmad Shamlou's intellectual life in a descriptive-analytical way and with a library method. Examining Shamlou's poems, it is determined that Shamlou is a poet born from the heart of the society and belongs to the masses, and his poetry is the manifestation of the realities of the society and the ideals of the masses, and in his political poems, he wants to remain in the memory of the society as an intellectual. Stay as a poet. An intellectual who has used poetry as a tool for his struggle. He expects the reader to look at his poetry as a tool. A tool that is supposed to serve as an awareness for their creation and liberatio.

Keywords: *Ahmad Shamlou, political enlightenment, contemporary poetry, political thought.*

¹- Ph.D. student, Department of Persian Language and Literature, Bushehr Branch, Islamic Azad University, Bushehr, Iran. Email: nrohollah213@yahoo.com

²Corresponding author, Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Bushehr Branch, Islamic Azad University, Bushehr, Iran. Corresponding author, m.seydsadeghi@iaubushehr.ac.ir

³- Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Bushehr Branch, Islamic Azad University, Bushehr, Iran parhez kari@iaubushehr.ac.ir

Extended Abstract

1. Introduction

The name of Shamlu is more than the name of any other contemporary poet, tied with politics. Although some of the most important and beautiful poems of Shamlu are his love poems, he is known as a social or political poet more than anything else. The reason for this may be found in his attempt to show the intellectual political aspects of himself on the one hand, and also the content of his poems, which has been in connection with some political and intellectual approaches, on the other hand. It is due to such a color that his kind of confrontation with the intellectual and political currents of the time takes dimensions beyond Nima or any other contemporary poet. The connection of Shamlou and his poetry with the intellectual political currents of the time is such that from the content of his poems, one can follow the intellectual developments of Iranian intellectuals, or on the other hand, by following the trends of Iranian intellectual developments, he can predict the content of his poems, or He understood the meaning of his poems.

His dedication to writing white poetry and confirming it can be seen as a sign of his social interests and commitments. Pournamdarian believes: "The main field of Shamlu's poetry is the emotions caused by social influences. Shamlou is constantly present in the heart of the struggle of life, and that is why the pulse of his poems beats the pulse of the community, and his poetry is the sound of the blows of a social life and a vast conflict with events" (Poornamdarian, 2011: 823).

Abdul Ali Dastgheeb also emphasized the social commitment of Shamlu and considers this commitment to be about raising awareness about destructive elements and fighting against them. From his point of view, "Shamlo is a social pictorialist poet. In his pictures, the situation of man today - here and now - in our society is reflected." (Dashghib, 1373: 115).

On the basis of such beliefs, Zia Mohd introduces Shamlou as "a humanist, freedom-loving political poet who opposes tyranny and oppression" (Mohud, 1379: 45), some other literary critics also believe: "He is a social poet. And it is political to the extent that even poetry is a tool for political struggle. A cry that can show the way of liberation. (Jamali, 2016: 216).

Also, many of Shamlu's poems that have a political or social aspect are written in the form of social symbolism, although some of his folkloric or romantic poems that do not fit into this form, are also considered by some critics and commentators to have political

dimensions and are known socially. The framework of social symbolism for Shamlu has been effective in determining or strengthening some political orientations. In this research, we will examine the way Shamlu faced the three main currents of Iranian political intellectuals in four periods of his poetic intellectual life. The political intellectual current, influenced by the left current and the Tudeh Party, the Third World political intellectual current and the Guerrilla intellectual current, are the three currents with which Shamlu had the most exposure and interaction during his poetic life. Shamlu has never faced these three currents independently and separately, and his interest in one of these currents has not necessarily negated his other interests. These three currents during Shamlu's poetic life alternately or together with each other have influenced his views and works or show themselves in his views and works. In this research, the author is trying to answer the question, what is the ideological analysis and political reading of Shamlu's poems? And how has Shamlu expressed his intellectual thoughts in his poems.

2. Literature Review

Shamlu and the political era

Although some of the most important and beautiful poems of Shamlu are his love poems, he is known as a social or political poet more than anything else. The reason for this may be found in his attempt to show the political and intellectual aspects of himself on the one hand, and also the theme of his poems, which has been in connection with some political and intellectual approaches, on the other hand. It is due to such a color that his kind of confrontation with the intellectual and political currents of the time takes dimensions beyond Nima or any other contemporary poet. The connection of Shamlou and his poetry with the political and intellectual currents of the time is such that from the content of his poems one can follow the intellectual evolution of Iranian intellectuals, or on the other hand, by following the evolution of Iranian intellectuals, the content of his poems can be predicted and Or he understood the meaning of his poems.

Shamlou has faced three major currents of Iranian political intellectuals in four periods of his intellectual life. The political intellectual movement influenced by the left movement and the Tudeh Party, the Third Worldist political intellectual movement and the Guerrilla intellectual movement are the three movements with which Shamlu had the most exposure and interaction during his poetic life.

First period: as a political party activist

The beginning of Shamlou's entry into the political life of Iran dates back to the 1320s, the era when the left movement influenced by the Soviet Union in the form of the Tudeh party and the intellectuals attributed to it played the most important role in the intellectual life of Iran. In this era, Iranian literature is considered the most important carrier of the political thought of the time. In fact, the intellectual tradition of the time expects literature to take such responsibility. This issue also moves Iranian art and literature in a different direction. According to some, this path has led to the decline of art and literature, and it also confines political thought within the framework of art and literature and reduces it to one of its subjects.

Like other young Iranian elites of that day, Shamlou gets acquainted with the idea of communism from a political point of view. But according to the usual intellectuals of that time, this acquaintance is not deep and accurate. His information is mostly oral; But he shows himself to be strongly influenced, while the later signs indicate that his influence was not so deep.

Perhaps this position of negation can be considered the greatest characteristic of his political and social life in this era. In all these years, the main basis of his judgment about others was the type of people's political positions.

The current situation and the "solution" from Shamloo's point of view In this era, Shamlou's poems are mainly emotional, slogan-like and nervous cries of a desperate intellectual who speaks of the "silence of the foggy nights" of his country in the "dark and gloomy sunset" in the spring of Omar.

This is how the atmosphere of despair caused by intellectual thinking casts a shadow on his poetry from the early years of Shamlu's poetry, and until the end of his poetic life, it only occasionally gives way to a bright and hopeful atmosphere.

The second period: as an intellectual or a prophet

In the 1940s, in sync with the socio-political changes, a concept of intellectualism was born, which, although it has many dependencies on the leftist ideology; But more than being influenced by a kind of party thought, it has a trans-regional and global character. In the 1940s, with the increase in oil revenues and the occurrence of some international changes, the Shah's regime moved towards some kind of government reforms.

In such an environment, Shamlu also seeks to define himself as a poet and an intellectual in line with the concept of a committed intellectual. Shamlou seeks to remove the concept of a committed and militant intellectual from its third-world context and give it a more historical dimension, that is why he takes the history of this concept of intellectual back to the era of Sufism and Sufism.

The current situation and the "solution" from Shamloo's point of view from Shamlou's point of view - like other Third World approaches - the world is divided into two poles. This bipolar division of the world has its roots in the ruling intellectual ideology. In the definition of a committed intellectual, Shamlou emphasizes the category of "negation". From his point of view, a militant and committed intellectual is a person who defines himself in the negation of everything that exists. A committed intellectual opposes any kind of authority. Shamlou considers this anti-authoritarianism to be the greatest human ideal.

The third period: as a guerilla intellectual

In the late 1940s and early 1950s, the process of political and intellectual developments in Iran went in such a direction that the division of the intellectual stream into committed and non-committed is also considered a reactionary matter. This issue shows itself most of all in the field of literature. In such a way that in those years political poetry is considered as the only type of poetry expected by the public. This kind of expectation is well demonstrated in the cluster poetry nights that were held in 1947 and Shamlu was one of the most important participants in it.

The solution from Shamlu's point of view

Faced with this intellectual orientation of the times, Ahmed Shamlou shows different reactions. According to his aesthetic type and understanding and expectation of art, he was clearly opposed to guerrilla poems; After the incident of Siahkal, he wrote his most brilliant and profound poems in praise of the guerrillas and in the collection "Ibrahim Dar Atash" which was apparently written in honor of Mujahid Khalq, Mehdi Rezaei, considering what was included in the poems It can be seen in this period, it seems that he seriously criticizes Guerrilla poetry and its most important representatives, although from an aesthetic point of view; But he looks at the poem and its position with the same look, which is exactly in line with the look of the poet he hates - Saeed Salt. Anpur is

Shamlou and Ghalib, the current intellectual stream of the time - intentionally or unintentionally - ignore this internal obligation of the hero in favor of his external obligation. It is this neglect or condescension towards the inner commitment that fuels the most important contradiction of the guerrilla approach and the intellectuals who support it. A contradiction that arises from the inconsistency of the goal and the means. Where the originality of practice in his eyes goes as far as justifying violence and tyranny, and he also brings committed intellectuals with him. Shamlou and Qatabah of the intellectual current of that era praise the heroes who do not shy away from any kind of Stalinist crime even in their own group life. Attachment to the method of struggle, the most important aspect of which is violence, leads to justification and sanctification of violence in his poetry and speech.

The fourth period: return to committed intellectualism

After the revolution and at the beginning of the 1960s, in the field of literature, we face a situation that Shams Langroudi refers to as the state of poetry. "This situation is caused by the non-functioning of those two types of committed and non-committed poetry that dominated the literary discourse in the 1950s.

Iranian intellectual thinking did not have analytical power beyond the simplified two poles of good and evil. He was used to portraying the society in two fronts: the supporters of the status quo i.e. those in power and the opponents of the status quo i.e. the masses of people and of course intellectuals. Now intellectuals were facing a different situation. including the reason for the masses not understanding the intellectuals' speech, not the hard and incomprehensible speech of the intellectuals and their lack of close relationship with the realities of the society and the mentality of the masses, that is, the most important factor for the decline of leftist ideologies In Iranian society, they have even known the failure of guerilla movements. Rather, it is caused by the negligence and ignorance of the masses.

In order to explain the Iranian revolution and to show how the ignorance of the masses and the change of trends in a revolution, Shamlou uses his famous opinion about Ferdowsi: "The uprising of the people against Zahhak, the uprising of the masses freed from the shackles of the aristocratic society against their own interests. In fact, it is a coup d'état that the deposed nobles launched against Zahhak by inciting thugs and mobs against Zahhak.

In order to explain the Iranian revolution and to show how the ignorance of the masses and the change of trends in a revolution,

Shamlou uses his famous opinion about Ferdowsi: "The uprising of the people against Zahhak, the uprising of the masses freed from the shackles of the aristocratic society against their own interests. In fact, it is a coup d'état that the deposed nobles launched against Zahhak by inciting thugs and mobs against Zahhak.

3. Methodology

In terms of the method, this research is a descriptive-analytical one that has been done with the content and intellectual analysis of the work, and from the point of view of the goal, this research is fundamental and in collecting data and analyzing them from the documentary or library method. It has been used through paper writing. This research has investigated the political poems of Ahmad Shamlou and as mentioned, so far about the main currents of Iranian political intellectuals in intellectual life. Ahmad Shamlou, no investigation has been done.

Results

Shamlu saw himself as a poet belonging to the heart of the society and the masses, and he considered his poetry to be the manifestation of the realities of the society and the ideals of the masses. Despite this claim, which many commentators and critics also agree with, it seems that what Shamlu called the representation of reality in his poems was nothing but an ideological interpretation of reality. Shamlou sees the reality of the society and the relations governing it in the same way that the ideological discourse ruling the intellectuals of the time expects from him. The representation of reality in his poetry is the poetic drawing of the class and dialectical analysis of the left ideologies of the society. Even in delineating his position as a prophetic intellectual, he walks in the same way as his European symbolist predecessors also walked in the same way. A way that finds a lot of consonance and kinship with the thinking of the intellectuals of the time from the position of a committed poet.

In the study of Shamlu's poems, it was shown how, on the one hand, the reduction and generalization of all relationships and analyzes to the field of political conflicts and contradictions, and on the other hand, the dominance of a certain perception of political thought and action on the society, affects the poets' poetry and thought. . Where the people are either "sleepers" and serve the tyranny of the ruler or "political fighters" and accordingly, the poet is the "prophet" of the sleepers; And since this prophetic self-view includes a break from society and the masses, it

leads to a kind of image of a mental utopia instead of a real society, and myth-cultivation instead of de-mythology.

It seems that Shamlu wants to remain in the memory of the society more as an intellectual than a poet. An intellectual who has used poetry as a tool for his struggle. He expects the reader to look at his poetry as a tool. A tool that is supposed to be in the service of raising awareness for their creation and liberation. This guiding tool, however, in the end, serves to promote and induce the kind of awareness that is considered the only honest and true awareness from the point of view of leftist ideologies. The dominant ideology of the intellectuals of the time expects a committed poet to not only move his pen within the framework of their party and political interests, but also to use his poetry completely to justify and propagate their positions and political action as the only acceptable political action. In such a case, the symbolic imagination serves the poetic and mythological depiction of the political action of the ideology of the time and the induction of poets into an ideological utopia.

References

Books

- Al Ahmad, Jalal; *In the service and betrayal of intellectuals*, Tehran: Ferdous, 2016.
- Baqaei (Makan), Mohammad; *Shamlou and Alam Maana*, Tehran: Marwarid Publishing House, 2016.
- Behrouz, Maziar; *Ambitious Rebels (Failure of the Left in Iran)*, translated by Mehdi Partovi, Tehran: Qaqnos, 2010.
- Pashaei, Ali; *The name of all the poems in your life and the poetry of Ahmed Shamlou*, 2 volumes, Tehran: 3rd publication, 2018.
- Pournamdarian, Taghi; *Traveling in the fog (a reflection on Ahmed Shamlou's poetry)*, Tehran: Winter, 2011.
- Taltaf, Kamran; *The politics of writing (a study in contemporary poetry and fiction)*, translated by Mehrak Kamali, Tehran: Namek Publishing House, 2019.
- Jamali, Ali; *Letter from the Iranian Writers Association (especially Ahmad Shamlou)*, Tehran : Aghaz, 2013.
- Hariri, Nasser; *About art and literature (conversation with Ahmed Shamlou)*, Tehran: Negah, 2015.
- Hosseini Pourchafi, Ali; *Contemporary Persian poetic currents from: Coup 1332 to Revolution 1357*, Tehran: Amir Kabir, 1390.
- Khayam, Massoud, "National Poet", Nafah publication, Mehr, 2010.
- Darshiti, Ahmed; *Political poetry in the second Pahlavi period*, Tehran: Center for Documents of the Islamic Revolution, 1381.
- Dastghaib, Abdul Ali; *Criticism of Shamlou's works*, Tehran: Arvin, 1373.

- Zarkani, Mehdi; *Iran's Contemporary Poetry Perspective: The History of Iranian Poetry in the 20th Century*, Tehran: Third Publication, 2011.
- Selajqa, Parvin; *Criticism of contemporary poetry: Amirzadeh Kashiha (Shamlo)*, Tehran: Marwarid; 2004.
- _____ ; Shamlou, Ahmed; *Collection of works, first volume (poems)*, Tehran: Negah, 1378.
- _____ ; *Collection of works, second edition*, Tehran, Zamaneh and Negah publishing house, 2018.
- _____ ; *My house is at the end of the world*, Tehran: Mina, 1390.
- Shams Langroudi, Mohammad; *Letter of the Iranian Writers' Association (Shams Langroudi's conversation with Reza Khandan)*, Tehran: Agha, 2001.
- _____ ; *Analytical history of new poetry 1341-1349 AH*, Tehran, publishing center, 1387.
- Tabari, Ehsan; *Talisman of despair*, Iran Mass Party Publications, Beta.
- Gholamhosseinzadeh, Gholamhossein; *The course of poetry criticism in Iran from the constitution to 1332 A.H.*, Tehran: Rosenha, 1380.
- Karimi Hakkak, Ahmed; *The forefront of innovation in Persian poetry*, translated by Masoud Jafari, second edition, Tehran: Marwarid, 2009.
- Mojabi, Javad; *Ahmad Shamlou's identity card*, Tehran: Qatrah, 1377.
- Mokhtari, Mohammad; *Complex Eye (new thinking from the point of view of contemporary poetry)*, Tehran: Tus, 1378.
- Maskub, Shahrokh; *A few discourses in Iranian culture*, Tehran: Zinda Roud publishing house, 1371.
- Yusuf, Saeed; *(A type of criticism on a type of poetry)*, West Germany: Navid, 1365.
- articles**
- Aghagolzadeh, Ferdous; (1386), "Critical Discourse Analysis", *Literary Research*, Vol. 1, pp. 17-27, 1386.
- Jaqtai, Sadiq; Fadavi, Zahra; "Analysis of the basics of authenticity in Shamlu's poetry and thought (with emphasis on awareness, freedom and responsibility)", *Contemporary Persian Literature Conference*, Iranshahr Province University.
- Shamlou, Ahmed; "Revolution and intellectuals", *Friday book*, number 5, 1358.
- Milani, Abbas, "The Past Time of Left Intellectuals", *Ham Mihan newspaper*, Thursday, June 9, 2016.

فصلنامه

سال ۲۰، شماره ۷۹، بهار ۱۴۰۲، ص ۲۰۱-۲۲۵

مقاله پژوهشی

DOI: <https://doi.org/10.2634/Lire.20.79.201>

DOR: [20.1001.1.17352932.1402.20.79.7.6](https://doi.org/20.1001.1.17352932.1402.20.79.7.6)

سه جریان عمده روشنفکری سیاسی ایران در چهار دوره از زندگی روشنفکری احمد شاملو

روح‌الله نبی‌عبدالیوسفی^۱؛ دکتر سید محمود سیدصادقی^{۲*}؛ دکتر مریم پرهیزکاری^۳

پذیرش مقاله: ۱۴۰۰/۱۰/۴

دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۲/۲۰

چکیده

نگارندگان در این پژوهش تلاش کرده‌اند به شیوه توصیفی - تحلیلی و با روش کتابخانه‌ای، سه جریان عمده روشنفکری سیاسی ایران را در چهار دوره از زندگی روشنفکری احمد شاملو مورد بررسی قرار دهند. با بررسی اشعار شاملو مشخص می‌شود که شاملو، شاعری برخاسته از درون جامعه و متعلق به توده‌ها است و شعرش تجلی واقعیات جامعه و آرمان توده‌ها است. او در اشعار سیاسی خود می‌خواهد در حافظه جامعه بیشتر به‌عنوان روشنفکر باقی بماند تا شاعر؛ روشنفکری که شعر را ابزار مبارزه خود قرار داده است. او از خواننده انتظار دارد تا به شعر او به‌عنوان ابزار و وسیله نگاه کند؛ ابزاری که قرار است در خدمت آگاهی‌بخشی به خلق و رهایی آنها قرار گیرد.

کلیدواژه‌ها: شعر احمد شاملو، روشنفکری سیاسی، شعر معاصر، اندیشه سیاسی و ادبیات معاصر.

۲۰۱

فصلنامه پژوهش‌های ادبی سال ۲۰، شماره ۷۹، بهار ۱۴۰۲

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد بوشهر، ایران

nrohollah213@yahoo.com

۲. استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد بوشهر، ایران - نویسنده مسئول

m.seydsadeghi@iaubushehr.ac.ir

۳. استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد بوشهر، ایران parhezgari@iaubushehr.ac.ir

مقدمه

نام شاملو بیش از نام هر شاعر معاصر دیگر با سیاست گره خورده است. هرچند برخی از مهمترین و زیباترین اشعار شاملو را شعرهای عاشقانه او تشکیل می‌دهد، او را بیشتر شاعری اجتماعی و یا سیاسی می‌شناسند. علت این امر را شاید بتوان در تلاش او برای نشان دادن وجهه‌های سیاسی روشنفکری از خود از یک سو و نیز مضمون اشعارش دانست که در پیوند با برخی رویکردهای سیاسی و روشنفکری حاکم بوده است. با توجه به چنین صبغه‌ای است که نوع رویارویی او با جریانهای روشنفکری و سیاسی زمانه نیز ابعادی فراتر از نیما و یا هر شاعر معاصر دیگر به خود می‌گیرد. پیوند شاملو و شعر او با جریانهای سیاسی روشنفکری زمانه به حدی است که از روی مضمون اشعار او می‌توان تحولات فکری روشنفکری ایرانی را پیگیری کرد و یا از سوی مقابل با پیگیری روند تحولات روشنفکری ایرانی، مضمون اشعار او را پیش‌بینی کرد و یا به معنای اشعارش پی برد.

همت گماردن او بر سرودن شعر سپید و تثبیت آن را می‌توان نشانه‌ای از علائق و تعهدات اجتماعی او دانست. پورنامداریان معتقد است:

زمینه اصلی شعر شاملو را عواطف ناشی از تأثرات اجتماعی رقم می‌زند. شاملو در قلب معرکه زندگی حضور دائم دارد و به همین جهت نبض شعرهای او با نبض اجتماع می‌زند و شعر او صدای ضربه‌های یک زندگی اجتماعی و یک درگیری وسیع با رویدادهاست (پورنامداریان، ۱۳۸۱: ۸۲۳).

عبدالعلی دستغیب نیز تعهد اجتماعی شاملو را مورد اهمیت قرار می‌دهد و این تعهد را ناظر به آگاهی بخشی نسبت به عناصر تخریبگر و مبارزه با آنها می‌داند. از دیدگاه او، «شاملو شاعر تصویرگرای اجتماعی است. در تصویرهای او موقعیت انسان امروز- اینجا و اکنون- جامعه ما منعکس شده است» (دستغیب، ۱۳۷۳: ۱۱۵).

ضیا موحد بر مبنای چنین عقایدی، شاملو را «شاعر سیاسی اومانیزست آزادیخواه مخالف استبداد و ظلم و ستم» معرفی می‌کند (موحد، ۱۳۷۹: ۴۵). برخی دیگر از منتقدان ادبی نیز معتقدند: «او شاعری اجتماعی و سیاسی است تا آنجا که حتی شعر برایش ابزاری است جهت مبارزه سیاسی؛ فریادی که بتواند راه‌هایی را نشان دهد» (جمالی، ۱۳۸۱: ۲۱۶).

سه جریان عمده روشنفکری سیاسی ایران در چهار دوره از زندگی روشنفکری احمد شاملو

بسیاری از اشعار شاملو، که صبغه سیاسی و یا اجتماعی دارد در قالب سمبلیسم اجتماعی سروده شده است. اگرچه برخی از اشعار فولکلوریک و یا عاشقانه او که در این قالب نمی‌گنجد نیز از سوی برخی از منتقدان و مفسران ابعاد سیاسی و اجتماعی شناخته شده دارد.

چارچوب سمبلیسم اجتماعی برای شاملو در تعیین و یا تقویت برخی از جهتگیریهای سیاسی مؤثر بوده است. در این پژوهش چگونگی رویارویی شاملو با سه جریان عمده روشنفکری سیاسی ایران را در چهار دوره از زندگی روشنفکری شاعری او مورد بررسی قرار خواهیم داد. جریان روشنفکری سیاسی، تحت تأثیر جریان چپ و حزب توده، جریان روشنفکری سیاسی جهان‌سوم‌گرایانه و جریان روشنفکری چریکی، سه جریانی است که بیشترین رویارویی و تعامل شاملو در دوران حیات شاعریش با آنها بوده است. شاملو هیچ‌گاه، مستقل و جدا با این سه جریان روبه‌رو نبوده و ضرورتاً علاقه به یکی از این جریانها، نافی دیگر علایق او نبوده است. این سه جریان در دوران زندگی شاعرانه شاملو به تناوب و یا به همراه یکدیگر بر آرا و آثار او تأثیر گذاشته است و یا خود را در آرا و آثار او نشان می‌دهد. نویسنده در این پژوهش درصدد است تا به این پرسش پاسخ دهد که واکاوی ایدئولوژیک و خوانش سیاسی اشعار شاملو چگونه است؛ شاملو اندیشه‌های روشنفکرانه خود را چگونه در اشعار، بیان کرده است.

پیشینه تحقیق

در زمینه بررسی اشعار شاملو از زاویه نقد ادبی تاکنون، کتابها، مقالات و پژوهشهای فراوانی انجام شده است. گفتاری درباره اشعار سیاسی چپ دوره پهلوی دوم در کتاب شعر سیاسی در دوره پهلوی دوم (ر.ک. درستی، ۱۳۸۱: ۱۱۵-۱۷۸)؛ اشاره به تأثیر حزب توده بر شعر دهه بیست در چشم‌انداز شعر معاصر فارسی (ر.ک. زرقانی، ۱۳۹۱: ۱۵۹-۱۶۲)؛ مطالبی درباره تأثیر حزب توده و نشریه‌های وابسته به آن در نقد شعر دهه بیست در کتاب سیر نقد شعر در ایران (ر.ک. غلامحسین زاده، ۱۳۸۰: ۱۹۶-۲۱۹)؛ سخنانی در باب شعر سمبلیسم اجتماعی شاملو در کتاب جریان‌های شعری معاصر فارسی (ر.ک. حسین پور چافی، ۱۳۹۰: ۲۴۹-۲۵۸)؛ فصلی درباره ادبیات انقلابی و جنبش ادبیات متعهد قبل از انقلاب اسلامی در کتاب سیاست نوشتار (ر.ک. تطف، ۱۳۹۴: ۱۳۵-۲۰۴). گفتارهایی پراکنده درباره ادبیات متعهد فارسی و تأثیر گفتمان چپ بر ادبیات دهه بیست و سی در

طلیعه تجدد در شعر فارسی (ر.ک. کریمی حکاک، ۱۳۸۹: ۱۵-۴۴)؛ خوانش بسیاری از اشعار شاملو در کتاب نام همه شعرهای تو (ر.ک. پاشایی، ۱۳۷۸: ۲۹-۴۱۳)، کتاب سفر در مه (ر.ک. پورنمداریان، ۱۳۸۱: ۱۰۹، ۱۸۳) و مقاله‌ای با عنوان «نگاهی به شعر متعهد در دهه سی و چهل» که شعر یکی از شاعران متعهد در آن بررسی شده است (ر.ک. مسکوب، ۱۳۶۸: ۵۶۴-۵۷۰). هم‌چنین در زمینه تحلیل گفتمان در ادبیات و اشعار احمد شاملو نیز می‌توان به مقاله «تحلیل گفتمان انتقادی و ادبیات» (ر.ک. آقا گل‌زاده، ۱۳۸۶: ۱۷-۲۸) اشاره کرد؛ بنابراین، تاکنون پژوهشی مستقل درباره «سه جریان عمده روشنفکری سیاسی ایران در چهار دوره از زندگی روشنفکری احمد شاملو» انجام نشده و این مقاله، اولین پژوهش در این زمینه است.

روش تحقیق

روش پژوهش، توصیفی-تحلیلی است که با تجزیه و تحلیل محتوایی و فکری اثر انجام شده و از دیدگاه هدف، بنیادی است و در جمع‌آوری داده‌ها و تحلیل آنها از روش اسنادی یا کتابخانه‌ای و از راه برگه‌نویسی بهره برده شده است. این پژوهش به بررسی اشعار سیاسی احمد شاملو پرداخته است و همان‌طور که اشاره شد، تاکنون درباره جریانات عمده روشنفکری سیاسی ایران در زندگی روشنفکری احمد شاملو، تحقیقی نشده است.

بحث و بررسی

شاملو و زمانه سیاسی

نام شاملو بیش از نام هر شاعر معاصر دیگر با سیاست گره خورده است. هرچند برخی از مهمترین و زیباترین اشعار شاملو را شعرهای عاشقانه او تشکیل می‌دهد، او را بیشتر شاعری اجتماعی و یا سیاسی می‌شناسند. علت این امر را شاید بتوان در تلاش او برای نشان دادن وجهه‌های سیاسی روشنفکری از خود از یک سو و نیز مضمون اشعارش دانست که در پیوند با برخی رویکردهای سیاسی و روشنفکری حاکم بوده است. با توجه به چنین صبغه‌ای است که نوع رویارویی او با جریانهای روشنفکری و سیاسی زمانه نیز ابعادی فراتر از نیما و یا هر شاعر معاصر دیگر به خود می‌گیرد. پیوند شاملو و شعر او با جریانهای سیاسی روشنفکری زمانه به حدی است که از روی مضمون اشعار

_____ سه جریان عمده روشنفکری سیاسی ایران در چهار دوره از زندگی روشنفکری احمد شاملو

او می‌توان تحولات فکری روشنفکری ایرانی را پیگیری کرد و یا از سوی مقابل با پیگیری روند تحولات روشنفکری ایرانی، مضمون اشعار او را پیش‌بینی کرد و یا به معنای اشعارش پی برد. بسیاری از اشعار شاملو، که صبغه سیاسی و یا اجتماعی دارد در قالب سمبلیسم اجتماعی سروده شده است. اگرچه برخی از اشعار فولکلوریک و یا عاشقانه او که در این قالب نمی‌گنجد نیز از سوی برخی از منتقدان و مفسران ابعاد سیاسی و اجتماعی شناخته شده دارد.

چارچوب سمبلیسم اجتماعی برای شاملو در تعیین و یا تقویت برخی از جهت‌گیریهای سیاسی مؤثر بوده است. در این پژوهش چگونگی رویارویی شاملو با سه جریان عمده روشنفکری سیاسی ایران را در چهار دوره از زندگی روشنفکری شاعری او مورد بررسی قرار خواهیم داد. جریان روشنفکری سیاسی، تحت تأثیر جریان چپ و حزب توده، جریان روشنفکری سیاسی جهان‌سوم‌گرایانه و جریان روشنفکری چریکی، سه جریانی است که بیشترین رویارویی و تعامل شاملو در دوران حیات شاعریش با آنها بوده است. شاملو هیچ‌گاه، مستقل و جدا با این سه جریان روبه‌رو نبوده و ضرورتاً علاقه به یکی از این جریانها، نافی دیگر علایق او نبوده است. این سه جریان در دوران زندگی شاعرانه شاملو به تناوب و یا به همراه یکدیگر بر آرا و آثار او تأثیر گذاشته است و یا خود را در آرا و آثار او نشان می‌دهد.

دوره اول: در مقام کنشگر حزبی سیاسی

آغاز ورود شاملو به حیات سیاسی ایران به دهه ۱۳۲۰ بازمی‌گردد؛ دورانی که جریان چپ تحت تأثیر شوروی در قالب حزب توده و روشنفکران منتسب به آن، بیشترین نقش را در حیات روشنفکری ایران دارند. در این دوران، ادبیات ایران مهمترین محمل اندیشه سیاسی زمانه نیز به شمار می‌رود. در واقع، سنت روشنفکری زمانه از ادبیات انتظار دارد که چنین مسئولیتی را بر دوش بگیرد. این مسئله هم هنر و ادبیات ایران را در مسیری دیگرگون به حرکت درمی‌آورد؛ مسیری که به‌زعم عده‌ای انحطاط هنر و ادبیات را به دنبال داشته است و هم اندیشه سیاسی را در چارچوب هنر و ادبیات محصور کرده است و به یکی از موضوعات آن کاهش می‌دهد.

سستی که حداقل تا اواخر دهه پنجاه به شکل‌های گوناگون ادامه می‌یابد. مطابق با این سنت است که افرادی نظیر فروغی، فروزانفر، صدیقی، اقبال آشتیانی و دیگران

در حلقه‌ی روشنفکری ایران پذیرفته نشده‌اند و افرادی نظیر سلطان‌پور، گل‌سرخ‌ی و... در دوره‌ای به چهره‌های شاخص روشنفکری ایران تبدیل می‌شوند. نفوذ جریان روشنفکری چپ در ایران آن‌چنان فراگیر است که تقریباً هیچ عرصه و یا چهره‌ای را نمی‌توان پیدا کرد که در فاصله‌ی دهه‌ی ۱۳۲۰ تا ۱۳۵۰ در خارج از گفتمان چپ به تفکر و اندیشه‌ورزی بپردازد به‌گونه‌ای که حتی محمدرضا شاه نیز - که بزرگترین دشمن خود را نیروهای چپ می‌دانست - هنگامی که می‌خواهد حزب رستاخیز خود را تأسیس کند از نظریه‌پردازان خود می‌خواهد تا ایدئولوژی حزب و فلسفه‌ی سلطنت را بر اساس اصول دیالکتیک بنویسند (میلانی، ۱۳۸۶: ۱۳).

شاملو نیز همانند دیگر نخبگان جوان آن روز ایران از نظر سیاسی با اندیشه‌ی کمونیسم آشنا می‌شود؛ اما طبق معمول روشنفکران آن دوران، این آشنایی، عمیق و دقیق نیست. اطلاعاتش اغلب شفاهی است؛ اما خود را بشدت تحت تأثیر نشان می‌دهد در حالی که نشانه‌های بعدی مشخص می‌کند که چندان هم تأثیرپذیرش عمیق نبوده است. بعد از ۲۸ مرداد، که برای چندمین بار به زندان می‌افتد به طور رسمی نیز وارد حزب توده می‌شود. او پیش از این و در سالهای نوجوانی و جوانی چنین علایق تند و آتشینی را نسبت به فاشیسم هم نشان داده بود؛ علایقی که به خاطر آنها طعم زندان متفقین را نیز می‌چشد؛ اما علاقه به فاشیسم نیز همانند علاقه‌ی بعدی او به مارکسیسم چندان دیری نمی‌پاید.

شاملو پس از گذراندن این دوران اولیه، وارد دورانی مملو از تأثیرپذیریهای گوناگون می‌شود. در این مرحله از یک سو با تأثیرگذاری نیما روبه‌رو هستیم و از سوی دیگر با تأثیر حزب توده و گرایش عام به‌سوی چپ. «فریدون رهنما» با معرفی شعر جدید فرانسه به شاملو و «مرتضی کیوان» دو چهره‌ی سیاسی هستند که بیشترین تأثیر را بر زندگی شاملو در این دوران می‌گذارند. شاملو در این مرحله بکلی آن مرحله‌ی گذشته را پشت سر می‌گذارد و به‌سوی چپ گرایشی عمیق پیدا می‌کند.

سیر تحول سیاسی شاملو در این سالها از کمونیسم غلیظ و مبالغه‌آمیز شروع، و تدریجاً رقیقتر و آرامتر می‌شود. در این مسیر، توده‌ای بازی می‌کند؛ به سوسیالیسم علمی گرایش پیدا می‌کند؛ چپ مترقی می‌شود؛ حتی یک بار نیز در مورد «چپ مترقی» صحبت می‌کند. از اینجا به بعد شاملو با دانشهای نوین جهان آشناتر و متوجه نگاه علمی به سیاست می‌شود؛ مشکلات فلسفی کمونیسم را درمی‌یابد و نوعی

سه جریان عمده روشنفکری سیاسی ایران در چهار دوره از زندگی روشنفکری احمد شاملو

آنارشسیسم را جایگزین می‌کند (خیام، ۱۳۸۰: ۲۵).

شاید بتوان همین موضع نفی‌گرایی را بزرگترین ویژگی حیات سیاسی و اجتماعی او در این دوران دانست. در تمام این سالها پایه اصلی قضاوتش در مورد دیگران، نوع موضعگیریهای سیاسی افراد بود. اگر موضع سیاسی کسی را می‌پسندید، دیگر عیبهایش را نادیده می‌گرفت؛ اما اگر کسی از نظر سیاسی درستکار نبود، حسن‌های دیگرش را هم نمی‌دید.

وضعیت موجود و «راه‌حل» از نگاه شاملو

در این دوران، سروده‌های شاملو به طور عمده، فریادهای هیجان‌انگیز، شعارگونه و عصبی روشنفکری مایوس است که در بهار عمر در «غروبی تیره و مفلوک» از «خاموشی شبهای مه گرفته» دیار خود سخن می‌گوید. در «باغ آینه» که اشعار سالهای «۱۳۳۶-۱۳۳۸» شاملو را در خود دارد، روحیه یأس‌آمیز شاعر، کاملاً آشکار است. این «یأس» از سه عامل عمده سرچشمه می‌گیرد: الف) از دست دادن امید به ایجاد عدالت اجتماعی و آزادی ب) از دست دادن یاران و غفلت مردم که به جدال بین شک و یقین در اندیشه او انجامیده است ج) احساس خلاً درونی به دلیل فقدان «عشق» (سلاجقه، ۱۳۸۴: ۴۱). بدین‌گونه است که فضای یأس ناشی از تفکر روشنفکری از سالهای آغازین شعر شاملو بر شعر او سایه می‌افکند و تا پایان زندگی شاعری او، فقط گاه‌گاهی جای خود را به فضایی روشن و امیدوارکننده می‌دهد.

دوره دوم: در مقام روشنفکر یا پیامبر علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

در دهه چهل و همگام با تحولات سیاسی اجتماعی، مفهومی از روشنفکری متولد می‌شود که هرچند وابستگی‌های فراوانی به ایدئولوژی چپ دارد، بیش از اینکه تحت تأثیر نوعی اندیشه حزبی باشد، واجد ویژگی فرامنطقه‌ای و جهانی است. در دهه ۴۰ و با افزایش درآمدهای نفتی و نیز وقوع برخی تحولات بین‌المللی، رژیم شاه به سمت نوعی اصلاحات حکومتی پیش می‌رود.

اجرای اصلاحات توسط رژیم شاه و حمایت دولت شوروی موجب شد تا در این مقطع، جریان روشنفکری ایرانی دچار نوعی انشعاب شود. در این دوران، نخبگان و روشنفکران ادبی بر مبنای نوع واکنشی که به انقلاب سفید و شبه مدرنیسم شاهنشاهی

نشان می‌دهند به دو دسته عمده تقسیم می‌شوند: آنهایی که همچنان خود را در تقابل با رژیم تعریف می‌کنند و این تقابل نیز در محتوای انتقادی و اعتراضی اشعارشان بروز می‌یابد و گروهی دیگر که به‌ظاهر با این تحولات همراه می‌شوند و محتوای شعرشان نیز سمت و سویی غیرسیاسی پیدا می‌کند. گروه نخست خود را شاعران متعهد می‌نامند و در پی آن گروه دوم را شاعران غیرمتعهد می‌خوانند.

در دوران جنبش مشروطه و سالیان پس از آن در سالهای بعد از سقوط استبداد رضاشاه در دوران جنبش ملی کردن نفت، شاعران ملی و وطنی پر شور فراوانی از میان مردم برخاستند و بسیاری از آنها در این راه متحمل مصیبت شده‌اند. برخی مانند میرزاده عشقی و فرّخی یزدی به شهادت رسیدند و برخی مانند ادیب فراهانی و عارف قزوینی در گوشه فقر و عزلت و گمنامی مردند. برخی مانند پروین اعتصامی چون شمع با شتابی خاموش تا آخر به خاطر اندیشه‌های انسانی خود سوختند. برخی چون شاعر گرانمایه ایران، بهار با دلی خونین و داغدار زمی‌دند و در آغوش تجلیل خلق برای ابد دم فروبستند (طبری، بی‌تا: ۵۲).

شاملو در چنین فضایی به دنبال این است تا تعریفی که از خود در مقام شاعر و روشنفکر ارائه می‌کند در راستای مفهوم روشنفکر متعهد باشد. شاملو به دنبال این است تا مفهوم روشنفکر متعهد و مبارز را از زمینه جهان‌سوم‌گرایی آن خارج کند و ابعادی تاریخی‌تر به آن ببخشد؛ از این رو است که پیشینه این مفهوم از روشنفکری را تا عصر تصوف و صوفیگری به عقب می‌برد. شاملو صوفیگری را «یکی از پرشکوه‌ترین مبارزاتی» می‌داند «که طی آن ملتی توانسته است تمام فرهنگ خود را به میدان بیاورد و به پشتوانه آن پوزۀ اشغالگران را به خاک بمالد» (بقای، ۱۳۸۶: ۴۰).

شاملو نیز همانند دیگر روشنفکران جهان‌سوم‌گرا برای رسالت روشنفکری خود حد و مرزی نمی‌شناسد. این نبود حد و مرز به آرمان روشنفکر برمی‌گردد که آرمانی انسانی و مربوط به دغدغه‌های بشریت به صورت نوعی است. شاملو در مقام روشنفکر جهان‌سوم‌گرا، خود را همدرد و هم‌سرنوشت همه مردمی می‌داند که در تقسیم‌بندی جهان در جهان سوم قرار گرفته‌اند؛ از این رو است که در اشعارش می‌توان از مبارز کره‌ای تا آفریقایی و امریکای لاتینی را سراغ گرفت.

وضعیت موجود و «راه‌حل» از نگاه شاملو

از دیدگاه شاملو - همانند سایر رویکردهای جهان‌سوم‌گرا - جهان به دو قطب تقسیم

سه جریان عمده روشنفکری سیاسی ایران در چهار دوره از زندگی روشنفکری احمد شاملو می‌شود؛ قطب سلطه‌گر و قطب زیر سلطه. شاملو دلنگران همه مردمانی است که در قطب زیر سلطه به سر می‌برند:

در گوشه‌ای دیگر از جهان در سراسر آفریقای سیاه، سالازار پیر و سرمایه‌داران بلژیکی و یان اسمیت و دار و دسته سفیدپوستان اتحادیه آفریقای جنوبی آن‌چنان کشتاری از سیاهان می‌کنند که پنداری ماده اولیه رژ لیبی که زنان سراسر کره ارض مصرف می‌کنند، خون سیاهان آفریقایی است... در یونان هم فاشیسم، درهای موزه‌ها و تماشاخانه‌ها را با محصول اصطبل سربازخانه‌ها مسدود کرده، چنان بیدادی به راه انداخته است که تو گویی نطفه آدمی از وقاحت و پررویی منعقد می‌شود (مجابی، ۱۳۷۷: ۵۳۴).

این تقسیم‌بندی دو قطبی از جهان در ایدئولوژی روشنفکری ریشه حاکم دارد. شاملو نیز همانند آل احمد و دیگران، تنها تمایز روشنفکران را تمایز میان روشنفکر متعهد و غیر متعهد می‌داند:

اگر لازم باشد میان روشنفکران خط تفکیکی کشیده شود - که بسیار هم لازم به نظر می‌رسد - خطی است که روشنفکران مردمی را در این سو قرار می‌دهد و روشنفکران خودفروخته یا کرایه‌ای را در آن سو. انیشتن و کسینجر را مثال بزنیم: دو روشنفکر اصیل یهودی، گیرم در دو سوی خط (حریری، همان: ۲۲۵)

شاملو بر این باور است که در درون مفهوم روشنفکر، یک بار اعتراضی به صورت نهفته وجود دارد که آن را با کلمه فرانسوی متفاوت می‌کند که روشنفکر از روی آن معنا شده است:

کلمه روشنفکر را معادل کلمه انتلکتوئل به کار می‌برند و من آن را نمی‌پذیرم به چند دلیل و یکی از آن دلایل اینکه معادل فرنگی روشنفکر (یعنی کلمه انتلکتوئل) آن بار «سیاسی و معترض» را ندارد که کلمه روشنفکر در کشورهای استعمارزده و گرفتار اختناق به خود گرفته است (شاملو، ۱۳۵۸: ۱۸).

شاملو در تعریف روشنفکر متعهد بر مقوله «نفی» تأکید می‌کند. از دیدگاه او روشنفکر مبارز و متعهد فردی است که خود را در نفی هر آنچه هست، تعریف می‌کند. روشنفکر متعهد با هر نوع اقتدار به مخالفت برمی‌خیزد. شاملو این اقتدارستیزی را بزرگترین آرمان بشری می‌داند: «آنارشسیسم، انسانی‌ترین آرمانی است که دو هزار و پانصد سال پیش برای آسایش انسانها و رسیدن آدمی به کمال مطلوب عرضه شد. هر

شاعر آرمانگرا در نهایت یک آنارشیست تام و تمام است» (حریری، ۱۳۸۵: ۲۲۶). در این دوران، شاعر و روشنفکر ما، که از آرمانهای حزبی و رویکردهای سیاسی مرتبط با آن، خسته و مأیوس شده است، گم‌شده خویش را همانند جریان غالب روشنفکری زمانه در نوعی روشنفکری جهان‌سوم‌گرا می‌یابد. در این دوران او نیز همانند دیگران با نگاهی جهان‌شمول، مسئله آن روز جامعه ایران را نه مسئله‌ای مستقل و محدود در مرزهای داخلی، بلکه مسئله‌ای فراملی و مشترک میان تمام ملت‌های قرارگرفته در جهان زیر سلطه می‌داند. او نیز همانند دیگر روشنفکران متعهد جهان‌سوم برای خود رسالتی فراملی قائل می‌شود و در این رسالت جهانی در قامت روشنفکر یا پیامبر، هدایت ملت‌های دریند را بر عهده می‌گیرد. دنیایی که شاملو در این دوران در اشعار خود برای خواننده‌اش ترسیم می‌کند، برگرفته از این تعهد روشنفکری و درک جهان‌سوم‌گرا از اوضاع روز است. در چنین دنیایی روشنفکر متعهد ما هر چند مقصد را می‌شناسد، هنوز راه مبارزه را نمی‌داند. سالها بعد است که او راه مبارزه را در منش چریک‌ها جستجو می‌کند.

دوره سوم: در مقام روشنفکر چریک

در اواخر دهه ۴۰ و اوایل دهه ۵۰ روند تحولات سیاسی و روشنفکری ایران به سمت و سویی می‌رود که دیگر انشعاب جریان روشنفکری به متعهدها و غیرمتعهدها نیز ارتجاعی قلمداد می‌شود. اکنون جریان روشنفکری ایران با تقسیم‌بندی تازه‌ای روبه‌روست: متعهدهای شجاع اهل عمل و متعهدهای ترسوی حراف. آنانی که روحاً و قلباً مدافع مبارزه قهرآمیز بودند و توان چنین مبارزه‌ای هم داشتند و آنانی که قلباً مدافع مبارزات چریکی بودند؛ اما توان مبارزه‌ای چنین خونین را در خود نمی‌بینند (لنگرودی، ۱۳۸۷، ج ۳: ۵۱۷).

این مسأله بیش از همه در عرصه ادبیات خود را نشان می‌دهد به گونه‌ای که در آن سالها شعر سیاسی تنها گونه مورد انتظار شعر نزد عموم به شمار می‌رود. در شبهای شعر خوشه، که در سال ۴۷ برگزار شد و شاملو نیز یکی از مهمترین دست‌اندرکاران آن بود، چنین انتظاری بخوبی خود را نشان می‌دهد:

رفته‌رفته این طرز فکر دارد در بین مردم شعرخوان پیش می‌آید که ارزش شعر به اجتماعی یا سیاسی بودن آن است. نتیجه اینکه در مجلسی که برای خواندن و

سه جریان عمده روشنفکری سیاسی ایران در چهار دوره از زندگی روشنفکری احمد شاملو

شنیدن «شعر» به وجود می‌آید، مردم از شاعر می‌خواهند که حرف سیاسی بزند حال اینکه شعر، الکن‌ترین زبانها برای بیان مطالب ایدئولوژیک است و شاعر از ترس عدم اقبال مردم از سیاست حرف می‌زند و حتی اگر شعرش سیاسی نباشد آن‌چنان روی کلمات تکیه می‌کند و پشت میکروفون مشت گره کرده‌اش را حواله زمین و زمان می‌دهد که مردم عاقبت او را به‌عنوان شاعر - آن هم شاعر مسئول - بپذیرند و این در حد خود فاجعه‌ای است هدیه این روز و روزگار که در آن حرکتی نیست و شاعر رهبری سیاسی را بر عهده می‌گیرد و خواننده شعر - به تنگ آمده از سکوت و خفقان - از شعر شاعر امروز مدد می‌جوید... ترس این است که سعی وافی در راه شعر اجتماعی به محروم کردن شاعران جوان از داشتن اندیشه‌ای منطقی و فکری نظم در مسائل اجتماعی و سیاسی منجر گردد که چنین مباد (مجابی، ۱۳۷۷: ۵۸۵).

برای تبارشناسی این تحوّل در عرصه ادبیات سیاسی در این دوره، باید به نوع اندیشه و کنش سیاسی حاکم بر این دوران مراجعه کرد. عمل سیاسی در این دوران، آن هم در برهنه‌ترین و خشونت‌بارترین جلوه خود، تنها راه مشروع و مترقی مبارزه، شناخته و تبلیغ می‌شود.

این‌گونه است که همگام با تحوّل مبارزه سیاسی (از وجه پارلمان‌تاریستی به وجه چریکی)، نه فقط شعر سیاسی بر شعر غیر سیاسی چیره شد، که حتی شعر چریکی بر شعر اجتماعی - سیاسی سمبلیک نیز پیروز شد و در این وضعیت، بیش از اینکه تحلیل‌های زیبایی‌شناختی در پیشبرد نوع شعر دخیل باشد، نوع مبارزه اجتماعی - سیاسی تعیین‌کننده بود (همان: ۵۹۰).

تا سال ۱۳۴۹، مرحله گذار و احیای جنبش کمونیستی کامل می‌شود و جدایی نسلها و بینش‌ها میان مارکسیست‌های ایران، شکل قطعی به خود می‌گیرد. از این مقطع تا پیروزی انقلاب ۱۳۵۷، تنها معیار انقلابی برای سازمانها این بود که نسبت به موضوع مبارزه مسلحانه، چگونه واکنش نشان دهند و در صورت مخالفت با آن، چه چیزی را جانشین آن سازند. «جو سرکوب و نبود فضای ابراز مخالفت آزاد به این معنا بود که برای حرکت هر سازمان راهی جز اقدام مسلحانه باقی نمی‌ماند. درست یا غلط، بد یا خوب، جنبش کمونیستی تعرض خود را آغاز کرد» (همان: ۹۹). «بیژن جزنی»، بنیانگذار فداییان در توجیه اقدام به مبارزه مسلحانه می‌گوید: «پیشاهنگ قادر نیست بدون اینکه

خود مشعل سوزان و مظهر فداکاری و پایداری باشد، توده‌ها را در راه انقلاب بسیج کند» (همان: ۱۰۱).

راه حل از نگاه شاملو

احمد شاملو در رویارویی با این جهت‌گیری روشنفکری زمانه، واکنش‌های متفاوتی نشان می‌دهد. او که بنا به نوع زیبایی‌شناسی و درک و انتظار خود از هنر با اشعار چریکی آشکارا مخالف بود و به قول «سعید یوسف» در کتاب نوعی از نقد بر نوعی از شعر «حتی با شنیدن نام سعید سلطان‌پور و به یادآوردن شعرش حالت اشمئزاز به او دست می‌داد» (یوسف، ۱۳۶۵: ۱۷۲)، پس از واقعه سیاهکل، درخشانترین و عمیقترین اشعار خود را در ستایش از چریکها سرود و در مجموعه «ابراهیم در آتش»، که ظاهراً در بزرگداشت مجاهد خلق، مهدی رضایی، سروده بود، بارها واژه خون را به کار برد؛ اتفاقی که در اشعار پیشینش سابقه نداشت. سعید یوسف در کتابش می‌نویسد: «شاملو در مقطع سیاهکل، هم از نظر زبان شعری و هم از نظر جهان‌نگری، شاعری بود جاافتاده و از نظر سن و سال نیز در وضعیتی نبود که بخواهد با هر پیشامدی احساساتی شود. گذشته از آن به قول شفيعی کدکنی

شاملو همیشه عظمتی دارد که نه یأسش آن یأس معمولی است و نه امیدش آن امید بُزک نمیر بهار میاد؛» با این همه، اگر نگاهی به دو مجموعه شعر کوچک شکفتن در مه و ابراهیم در آتش بیندازیم، که اولی قبل از سیاهکل در سال ۴۹ و دومی پس از آن در سال ۵۲ چاپ شده، تفاوت محسوسی بین آن دو خواهیم دید. در مجموعه اول، حتی یک‌بار نیز به واژه «خون» بر نمی‌خوریم؛ اما در مجموعه دوم، یازده بار از این واژه استفاده شده است (همان: ۳۳۰).

شاملو در شعر «شکاف»، که قدری دیرتر (سال ۵۴) برای خسرو گل‌سرخ‌ی سروده است، چنین با دریغ و افسوس می‌گوید:

آه، از که سخن می‌گویم؟ / ما بی چرا زندگانیم / آنان به چرا مرگ خود آگاهانند (همان: ۳۳۱).

این ستایش قهرمانان، که در مجموعه‌های بعدی او با وضوح بیشتری به چشم می‌خورد در واقع جانشین تحقیر توده‌ها شده است که در مجموعه‌های قبلی شاملو گاه دیده می‌شد. در نمونه‌ای دیگر در خطابه «تدفین» در مجموعه شعر «دشنه در دیس»، که

سه جریان عمده روشنفکری سیاسی ایران در چهار دوره از زندگی روشنفکری احمد شاملو

در ۲۵ اردیبهشت ۵۴ به مناسبت اعدام خسرو روزبه سروده شده است، شاملو میان توده‌های غافل مردم و چریکهای هدایتگر عرصه سیاسی تمایز قائل می‌شود:

غافلان/ هم‌سازند/ تنها/ توفان/ کودکان ناهمگون می‌زاید/ هم‌ساز/ سایه‌ساناناند/ محتاط/ در مرزهای آفتاب/ در هیأت زندگان/ مردگانند (شاملو، ۱۳۸۰: ۲۳۶).

در حالی که نزد شاعر، توده‌های مردم، مردگانی همانند هستند در قامت زندگان، فرزندان توفان (چریکها) ره‌جویان حقیقت‌اند:

کاشفان چشمه/ کاشفان فروتن شوکران/ جویندگان شادی/ در مجری آتشفشان‌ها/ شعبده‌بازان لبخند/ در شب‌کلاه درد/ با جاپایی ژرفتر از شادی/ در گذرگاه پرندگان» و در نهایت: «در برابر تندر می‌ایستند/ خانه را روشن می‌کنند/ و می‌میرند (همان: ۲۳۶).

در سرود «ابراهیم در آتش» در مجموعه شعر «ابراهیم در آتش»، که در سال ۵۲ و به مناسبت اعدام مهدی رضایی سروده شده است، چهره یک چریک در قامت «اسطوره‌ای» نمادین به تصویر درمی‌آید:

در آوار خونین گرگ و میش/ دیگرگون مردی آنک/ که خاک را سبز می‌خواست/ و عشق را شایسته زیباترین زنان/ که این اش/ به نظر/ هدیتی نه چندان کم‌بها بود/ که خاک و سنگ را بشاید (همان: ۲۳۶).

کل این شعر را می‌توان روایت حماسی مرگ قهرمانی دانست که جان خود را بر سر پیمان خویش از دست داده است. در این شعر با حضور سه نماد «شیر، آهن و کوه»، نهایت مبالغه را در ساخت قهرمانی حماسی شاهد هستیم. در بند چهارم این شعر شاهد ارائه تصویر قهرمانی عصیانگر از چریکها هستیم؛ قهرمانی که مرزهای عصیانش تا نفی بندگی برای خدایی که او را «قهرمان» نمی‌خواهد و خلق خدایی برای قهرمانان پیش می‌رود:

من بی‌نوا بندگی سر به راه/ نبودم/ و راه بهشت مینوی من/ بز رو طوع و خاکساری نبود. مرا دیگرگونه خدایی می‌بایست/ شایسته آفرینه‌ای/ که نواله ناگزیر را/ گردن/ کج نمی‌کند/ و خدایی/ دیگرگونه/ آفریدم (همان: ۲۳۷).

با توجه به آنچه در اشعار شاملو در این دوره به چشم می‌خورد به نظر می‌رسد که او هرچند به لحاظ زیبایی‌شناختی، شعر چریکی و مهمترین نمایندگان آن را مورد انتقاد جدی خود قرار می‌دهد با همان نگاهی به شعر و جایگاه آن می‌نگرد که دقیقاً با نوع نگاه

شاعر مورد تنفر او - سعید سلطانیپور - منطبق است.

شمس لنگرودی معتقد است که

بیشترین حرمت شاملو متعلق به همین سالهایی است که در دفاع از جنبش چریکی شعر گفته است (شمس لنگرودی، ۱۳۸۱: ۳۳۲). شعر شاملو در این زمانها به یک نیاز دوگانه پاسخ می‌دهد؛ از یک سو نیازهای فکری و عاطفی جریانات روشنفکری را برآورده می‌کند و از سوی دیگر به نیازهای زیبایی‌شناختی کسانی هم که به شعر متعهد علاقهای ندارند، پاسخ می‌دهد و آنها را خلع سلاح می‌کند (همان: ۳۳۳).

تصویری که شاملو از «قهرمان» اش ارائه می‌کند، تصویری آرمانی از تعهد بیرونی این قهرمان است؛ اما این قهرمان واجد نوعی تعهد درون حزبی و ایدئولوژیک نیز هست که هرچند در تصویری که شاملو ارائه می‌کند هیچ جایگاهی ندارد در تصویری که بارزترین چهره روشنفکری حزبی آن دوران - احسان طبری - از قهرمان مد نظر خود ارائه می‌کند، می‌توان این تعهد درونی را نیز مشاهده کرد که وجه کامل‌کننده تصویر این قهرمان است.

شاملو و غالب جریان روشنفکری زمانه - خواسته یا ناخواسته - این تعهد درونی قهرمان را به نفع تعهد بیرونی او نادیده می‌گیرند. همین غفلت یا اغماض نسبت به تعهد درونی است که مهمترین تناقض رویکرد چریکی و روشنفکران حامی آن را دامن می‌زند؛ تناقضی که از عدم تجانس هدف و وسیله برمی‌خیزد؛ جایی که اصالت پراتیک نزد اینان تا توجیه خشونت و استبداد به پیش می‌رود و روشنفکران متعهد را نیز با خود همراه می‌کند.

درباره این دوره از تاریخ معاصر ایران، جالب توجه است که نه شاملو و نه قاطبه جریان روشنفکری ایران هیچ‌کدام نسبت به جریان چریکی و نوع مبارزه سیاسی عملگرایانه و خشونت‌آمیز آنها مخالفتی نشان نمی‌دهند. نه تنها مخالفتی اعلام نمی‌شود که عملاً با این روش همراهی نیز صورت می‌گیرد. شعر چریکی، چه در قالب سلطان-پوری آن و چه در قالب شاملویی، تأیید عملی این حرکت سیاسی خشونت‌بار است. تنها انتقادی که شاملو بر شعر چریکی وارد می‌داند، بی‌توجهی این شعر به مسائل زیبایی‌شناختی است؛ یعنی همان وجه تمایزی که این قبیل اشعار را به نوعی شعار سیاسی کاسته است و البته شاهد هستیم که چگونه رعایت همین مسائل زیبایی‌شناختی، شعر شاملو را با همان مضمون و محتوا به عنوان نوعی تفکر برتر روشنفکری تبدیل

سه جریان عمده روشنفکری سیاسی ایران در چهار دوره از زندگی روشنفکری احمد شاملو

می‌کند. آنچه در چگونگی رویارویی منتقدانی نظیر شمس لنگرودی با شعر چریکی شاملو نیز شاهد بودیم، روشنفکری که در تعریف تعهد، آن را با مبارزه برابر می‌گیرد در مبارزه نیز برهنه‌ترین و خشونت‌بارترین نوع آن را در لطیفترین سبک ادبی ترویج و توصیه می‌کند. در شعر او و نیز در نوع نگاه منتقدان به این اشعار تنها چیزی که به چشم نمی‌خورد نگاه انتقادی به مبانی، محتوا و نتایج این‌گونه اشعار است. گویی چنین سبک شعرگویی و تبلیغ آن نوع ایدئولوژی سیاسی، که خود را تنها گفتمان مسلط و موجه مبارزه سیاسی توجیه و ترویج می‌کرد، بدیهی و لازمه نگاه به شعر به‌عنوان اسلحه مبارزه بوده است.

هنگامی که شاعر ما خود را روشنفکری متعهد در معنای سارتری و جهان‌سومی آن در برابر تمام مصایب بشریت مسئول می‌داند در پی آن، راه‌های مبارزه با رژیم‌های نامشروع را نیز در میان همه کشورهای جهان‌سوم مشترک می‌یابد. دلستگی شاعر و دیگر روشنفکران آن دوران به شیوه مبارزه مسلحانه، موجب می‌شود که به تفاوت‌های بارز میان ساخت طبقاتی و دیگر مؤلفه‌های تاریخی، سیاسی، فرهنگی و اجتماعی ایران توجه نکند که این کشور را با بسیاری از کشورهای جهان‌سوم آن روز متفاوت می‌کند و همان نسخه‌ای را برای مبارزه سیاسی در ایران توصیه کند که در کوبا و چین و ویتنام و... مورد استفاده قرار گرفته است؛ بدین‌گونه است که عدم توجه به شیوه و محتوای مبارزات چریکی موجب می‌شود که از مبارزه سیاسی، تنها مبارزه مسلحانه مراد شود و از سوی دیگر مرز باریک میان مبارزه مسلحانه و تروریسم فروریزد.

شاملو و قاطبه جریان روشنفکری آن دوران به ستایش از قهرمانانی برمی‌خیزند که در زندگی درون‌گرویی خود نیز از هیچ نوع جنایت استالینیستی رویگردان نیستند. دلستگی به شیوه مبارزه‌ای که مهمترین وجه آن خشونت است به توجیه و تقدیس خشونت در شعر و گفتار اینان منجر می‌شود. روشنفکری ایرانی در قالب شاعرانه آن از مفهوم تعهد روشن‌فکری و در تعریفی که از شعر به‌عنوان سلاح و ابزار مبارزه می‌دهد، در نهایت به تقدیس خشونت، خونریزی و الگوسازی از قهرمانانی می‌رسد که در قاموس ادبیات سیاسی امروز تروریست نامیده می‌شوند. رویکرد متناقض روشنفکری زمانه را می‌توان در این توضیح شاملو مشاهده کرد که بعدها برای شعر «خطابه تدفین» می‌نویسد:

مناسبت این شعر اعدام خسرو روزبه برای همیشه منتفی تلقی می‌شود. بشر اولیه‌ای که تنها برای ایجاد بهره‌برداری سیاسی حاضر شود در مقام جلادی فاقد احساس دست به قتل نفس موجودی حتی بی‌ارح‌تر از خود بیالاید تنها یک جنایتکار است و بس. تأیید او به هر دلیل که باشد، تأیید همهٔ جلادان تاریخ است. متأسفانه بسیار دیر به اقرار این شخص دست یافتیم (شاملو، ۱۳۸۰: ۱۰۷۸).

تناقض این رویکرد، تمجید از افرادی است که به دلیل مبارزهٔ مسلحانه به اسطوره‌های شعر او تبدیل می‌شوند و همزمان، اعلام برائت از نتایج غیرقابل اجتناب این رویکرد است. وجود همین تناقض‌ها را می‌توان از مهمترین علل ناکامی جریان روشنفکری چپ در ایران دانست. «در علل حذف چپ انقلابی از عدم شناخت حاکمیت جدید، عدم شناخت درست از جامعه، نبود دموکراسی درونی و عدم اعتقاد به دموکراسی نام می‌برند» (بهروز: ۱۲۴).

این مؤلفه‌ها را می‌توان مهمترین مؤلفه‌های روشنفکری وابسته به این جریان نیز دانست. در این نوع روشنفکری در تطابق با ایدئولوژی حاکم بر سازمانهای چریکی، تقلید از بیرون، جای هر نوع شناخت درونی را می‌گیرد. شاملو به‌رغم اینکه از استقلال فکری خود از تفکرات و منش‌های حزبی سخن می‌گوید در شعر خود همان قهرمانی را توصیف می‌کند و می‌ستاید که روشنفکری حزبی زمانه، تعریف آن را ارائه کرده است. در شعر سیاسی و متعهد آن دوران، که شاملو نمونهٔ برجستهٔ آن است، هیچ ردپایی از مفهومی از مبارزه به چشم نمی‌خورد که با دموکراسی، گفتگو و تساهل رابطه داشته باشد. در اشعار این دوران از گمنامترین مبارزان کره‌ای یاد می‌شود؛ اما هیچ اشاره‌ای به گاندی و یا لوتر کینگ نمی‌شود. در چارچوب روشنفکری جهان‌سوم‌گرای ایرانی، ژان پل سارتر و فانون بزرگترین نظریه‌پردازان به شمار می‌روند و شیوه‌نامهٔ جنگهای چریکی رژی دبره و مائو و چه گوارا تنها مانیفست مبارزهٔ سیاسی شناخته می‌شود.

شاعر روشنفکر ایرانی در تعریفی که از وظیفه و مسئولیت روشنفکری ارائه می‌کند، هیچ جایگاهی برای تفکر انتقادی قائل نمی‌شود و از همین رو از نقش روشنفکر پیامبری خود عدول می‌کند و در قامت روشنفکر چریک به توجیه و ترویج نظری عقیده‌ای می‌پردازد که مطرح‌ترین گفتمان روشنفکری زمانه (چپ عملگرای مائوئیستی - استالینیستی) به‌عنوان وظیفهٔ روشنفکری از او طلب کرده است.

سه جریان عمده روشنفکری سیاسی ایران در چهار دوره از زندگی روشنفکری احمد شاملو

دوره چهارم: بازگشت به روشنفکری متعهد

بعد از انقلاب و در ابتدای دهه ۶۰ در عرصه ادبیات با وضعیتی روبه‌رو می‌شویم که شمس لنگرودی از آن با عنوان وضعیتی بی‌شعری یاد می‌کند.

این وضعیتی، ناشی از عدم کارکرد آن دو نوع شعر متعهد و غیرمتعهد است که در دهه ۵۰ بر گفتمان ادبی حاکم بود؛ به عبارت دیگر در این دوران، هیچ نوع شعری وجود ندارد که بتواند پاسخگوی دوران تازه باشد (شمس لنگرودی، ۱۳۸۷: ۳۲۱).

در همین زمان، هنگامی که از شاملو در مورد علت عدم شعرگویی او سؤال می‌شود، می‌گوید: «من چندین سال زحمت کشیدم تا به یک زبانی دست پیدا کردم که زبانی تمثیلی و سمبلیک است. الآن برای من کار راحتی نیست که بتوانم یک‌شبه زبان عوض کنم» (همان: ۳۲۲)؛ اما در اینجا شاملو با وضعیتی روبه‌رو است که فضا برای شعر سمبلیستی فراهم نیست. علت این امر را می‌توان در نامشخص بودن فضا برای این دسته از روشنفکران دانست.

تفکر روشنفکری ایرانی، قدرت تحلیلی فراتر از دوقطبی ساده شده خیر و شر نداشت. او عادت کرده بود که جامعه را در دو جبهه تصویر کند: طرفداران وضع موجود یعنی قدرت‌مداران و مخالفان وضع موجود یعنی توده‌های مردم و البته روشنفکران. اکنون روشنفکران با وضعیتی متفاوتی روبه‌رو بودند. از یک سو با حاکمیتی روبه‌رو بودند که آنها را به رسمیت نمی‌شناخت و اتفاقاً به حمایت توده‌هایی متکی بود که روشنفکران پیش از این خود را یگانه رهبر آنها می‌دانستند و به همراهی همیشگی اینان، ایمان داشتند. شعر سمبلیست اجتماعی و شاعر روشنفکر پیامبر و روشنفکر چریک ما با چنین وضعیتی، کاملاً احساس بیگانگی می‌کند؛ از همین روست که شاملو در اولین یادداشت خود در مقام سردبیر در کتاب جمعه، آینده را این‌گونه پیش‌بینی می‌کند:

روزهای سیاهی در پیش است. دوران پر ادباری که، گرچه منطقی‌اً عمری دراز نمی‌تواند داشت از هم‌اکنون نهاد تیره خود را آشکار کرده است و استقرار سلطه خود را بر زمینه‌ای از نفی دموکراسی، نفی ملیت و نفی دستاوردهای مدنیت و فرهنگ و هنر می‌جوید (شاملو، ۱۳۵۸: ۱۵۴).

شاملو همچنان خود را در قامت روشنفکر متعهد در رویارویی با میدان نبرد جدیدی

می‌بیند:

سپاه کفن‌پوش روشنفکران متعهد در جنگی نابرابر به میدان آمده‌اند. بگذار لطمه‌ای که بر اینان وارد می‌آید، نشانه‌ای هشداردهنده باشد از هجومی که تمامی دستاوردهای فرهنگی و مدنی خلق‌های ساکن این محدوده جغرافیایی در معرض آن قرار گرفته است (همان: ۱۵۵).

روشنفکر متعهد که زمانی خود را پیامبر و هدایتگر توده‌ها می‌دید و هویت خود را در مبارزه برای رهایی آنها تعریف کرده بود، هنگامی که می‌بیند توده‌های مردم از او فاصله گرفته و به سوی رقیبان حکومتی رفته‌اند در رویکردی برگرفته از ایدئولوژی مارکسیستی و تحلیل طبقاتی، آگاهی توده‌ها و قدرت تشخیص آنها را زیر سؤال می‌برد: اصولاً توده‌ها تا هنگامی که آگاهی کامل طبقاتی ندارند، بویژه در مقاطع تاریخی انقلاب‌های خودانگیخته، غالباً سخن روشنفکران را درک نمی‌کنند و چون معیار درستی در دست ندارند از مضمون سخنان آنان نیز سر در نمی‌آورند و چون سخنان آنان را با باورداشتهای موروثی خودشان در تضاد می‌یابند چه‌بسا که با او همچون دشمنی به مقابله برمی‌خیزند (مجابی، ۱۳۷۷: ۵۹۸).

شاملو علت درک نکردن سخن روشنفکران از سوی توده‌ها را نیز نه بیان سخت و نامفهوم روشنفکران و نداشتن رابطه نزدیک آنها با واقعیت‌های جامعه و ذهنیت توده‌ها، یعنی همان عاملی که مهمترین عامل افول ایدئولوژیهای چپ در جامعه ایران و حتی ناکامی جریانهای چریکی نیز دانسته‌اند، بلکه ناشی از کوتاهی و ناآگاهی توده‌ها عنوان می‌کند:

اگر فقدان رابطه‌ای میان روشنفکر و توده‌ها هست از آن سو است نه از سوی روشنفکر... اگر قرار است ارتباط معینی میان این دو روشنفکر و توده مردم ایجاد شود، متأسفانه قدم اول تفاهم را توده‌ها باید بردارند و گرنه روشنفکر در میان آنها و برای آنهاست. خب، البته این امر هم صورت نمی‌گیرد مگر وقتی که توده‌ها کاملاً به موقعیت طبقاتی خود استشعار پیدا کرده باشند که این خود کار روشنفکر را صعبتر می‌کند؛ چرا که وظیفه تبلیغ این آگاهی نیز در شمار وظایف خود او قرار می‌گیرد (همان: ۵۹۹).

در شعر «پیغام»، وضعیت موجود را تقدیری برآمده از ناآگاهی توده‌ها عنوان می‌کند:

حرف من این است / قطره‌ها باید آگاه شوند / که به همکوشی / بی‌شک / می‌توان
برجهت تقدیری فایق شد / بی‌گمان ناآگاهی است / آنچه آسان جو را وامی‌دارد / که

سه جریان عمده روشنفکری سیاسی ایران در چهار دوره از زندگی روشنفکری احمد شاملو

سراشویی را/ نام بگذارد تقدیر/.../ رود سر در شیب این را مفت خود می‌شمرد؛/ رود سر در شیب/ به همین ناآگاهی زنده است/ و به نیروی همین باور تقدیری/ زنده و تازنده است (شاملو، ۱۳۸۷: ۸۵۹).

در ادامه همین شعر است که وضعیّت خود (شاعر/ روشنفکر) را نیز در این دوران این‌گونه به تصویر می‌کشد:

کار من این شده است/ که بیایم به اتاقم هر شام/ و به خاموشی خورشیدی دیگر/ کلماتی دیگر گریه کنم./ گاه با خود می‌گویم: «سهم ما/ پنداری/ شادی نیست./ لوح پیشانی ما مهر که را خورده؟ خدا یا شیطان؟ (همان: ۸۶۲).

هرچند در ادامه شعر در تداوم رویکرد روشنفکر پیامبری از آگاهی خود از سرانجام وضع موجود می‌گوید:

باشد! باشد!/ من هراسم نیست،/ چون سرانجام پر از نکبت هر تیره روانی/ که جنایت را چون مذهب حق موعظه فرماید می‌دانم چیست/ خوب می‌دانم چیست (همان: ۸۶۵).

در این دوران شاهد هستیم که چگونه توده‌های مردمی که شاعر، زمانی به آنها عشق می‌ورزید دوباره به «رمة» تبدیل می‌شوند:

نشانم ده!/ کجا بود و کی آن/ که بود آن که اکثر اهل الجنه را خلیفه‌الله خواند بر پهنه خاک/ این رمة را که تو می‌بینی در شگفت از هیأت خویش/ که هیچ نیست!/ جز سپاهی بی‌سردار در جدال با قانون تناسل/ این رمة را که ما می‌بینیم/ نا باور و «نفرت هلاک» حضور سرافکننده خویش (شاملو، ۱۳۹۰: ۲۹).

شاملو برای توضیح انقلاب ایران و نشان دادن چگونگی ناآگاهی توده‌ها و تغییر روندها در انقلاب از دیدگاه معروف خود درباره فردوسی مدد می‌گیرد:

قیام مردم علیه ضحاک، قیام توده‌های آزاد شده از قیدوبندهای جامعه اشرفی بر ضد منافع خویش در حقیقت کودتایی است که اشرف خلع ید شده از طریق تحریک اجامر و اوباش و داش مشدی‌ها علیه ضحاک که آنها را خاکستر نشین کرده به راه انداخته‌اند. سؤال این است که خوب، پس از پیروزی قیام، چرا سلطنت به فریدون تفویض می‌شود؟ فقط به یک دلیل: فریدون از خانواده سلطنتی است و به قول فردوسی فرّ شاهنشاهی دارد؛ یعنی خون سلطنتی که این بنده، مطلقاً از فرمول شیمیایی چنین خونی اطلاع ندارم تو رگهایش جاری است! ... این

به اصطلاح فرّ شاهنشاهی موضعی است که فردوسی مدام رویش تکیه می‌کند (شاملو، ۱۳۸۰: ۵۰۷).

در ادامه این داستان، شاملو برای روایت سرنوشت روشنفکری ایرانی به چگونگی تغییر جایگاه‌ها در داستان فردوسی اشاره می‌کند:

شاید تنها شخصیت باستانی خود را ضحاک افسانه‌ای یا بردیای تاریخی که کارنامه‌اش به شهادت کتیبه بیستون و حتی مدارکی که از خود شاهنامه استخراج می‌توان کرد، سرشار از اقدامات انقلابی توده‌ای است. بر اثر تبلیغات سوئی که فردوسی بر اساس منافع طبقاتی و معتقدات شخصی خود برای او کرده به بدترین وجهی لجن‌مال می‌کنیم و آن‌گاه کاوه را مظهر انقلاب توده‌ای به حساب می‌آوریم در حالی که کاوه در تحلیل نهایی عنصری ضد مردمی است (همان: ۵۰۹).

از دیدگاه شاملو روشنفکر کسی است که اشتباهات یا کجرویهای نظامات حاکم را به سود توده‌های مردم افشا می‌کند که طبعاً خود نیز فرزند آن است. بنابراین فعالیت او به تمامی در راه بهروزی انسان و توده‌های مردم است. بر اساس آنچه بیان شد روشنفکر تا زمانی شایسته این عنوان است که خود در نظام حاکم و حتی در نظامی که به وسیله خود او پیشنهاد و سپس مستقر شده است، نقشی بر عهده نگیرد؛ زیرا در آن صورت، ناگزیر به درون آن می‌خزد و به مدافع نظام تبدیل می‌شود. شاملو بعد از انقلاب علاوه بر اینکه مخالفت با وضع موجود حاکم بر جامعه را به عنوان یکی از مختصات روشنفکری متعهد جهان‌سومی با خود حفظ می‌کند بر مبارزه با امپریالیسم و جهان سرمایه‌داری به عنوان وجه دیگر این گفتمان تأکید بیشتری می‌کند.

شاملو در این دوران در رویارویی با این دو وجه تعهد روشنفکری برای وجه دوم، اهمیت بیشتری قائل است. از دیدگاه او خطر دنیای سرمایه‌داری برای جهان سوم، آن-چنان است که می‌توان اختلافات داخلی را نادیده گرفت: «آرمان و شرافت انسانی سرمان را بخورد. خطر یک دیوانگی محض، درست زیر گوشمان است و حالیمان نیست» (شاملو، ۱۳۸۰: ۲۲۷). پیام او برای حاکمیت این است که منافع و حرف ما یکی است و دشمنی با روشنفکران تنها به نفع قدرت‌های بزرگ تمام می‌شود.

به نظر می‌رسد شاملو در این مرحله از حیات روشنفکری از روحیه مبارزه‌طلبی در قالب مبارزه همیشگی با قدرت حاکم، خسته و یا ناامید شده است؛ ناامیدی ناشی از بی‌حاصلی مبارزه و یا ناامیدی ناشی از اقرار به نوعی اشتباه در برقراری همسانی میان

سه جریان عمده روشنفکری سیاسی ایران در چهار دوره از زندگی روشنفکری احمد شاملو

روشنفکری و مبارزه با حکومت. در اینجا است که شاملو در تعیین اولویت میان مبارزه با حکومتها و تلاش برای آگاهی بخشیدن به توده‌ها به‌عنوان وظایف روشنفکری دچار نوعی تناقض می‌شود و این تناقض را صراحتاً بر زبان می‌آورد. شاملو برای رهایی از این وضعیّت دوگانه در مقام نماینده روشنفکران جهان‌سوم‌گرا در جمع نویسندگان هم‌مسلك خود، تنها به وقوع معجزه، امید می‌بندد:

من به معجزه به آن مفهوم که اهل ایمان معتقد هستند، اعتقادی ندارم، اما باکم نیست که اینجا در حضور شما همدردان جهانی، مشکلمان را با این عبارت غم-انگیز بیان کنم: روشنفکر جهان‌سوم باید معجزه‌ای صورت دهد و در کوه غیرممکن‌ها تونلی بزند (شاملو، ۱۳۸۷، ج ۱: ۸۷۵).

به طور خلاصه دوران پایانی حیات شاملو را همانند سرنوشت همه روشنفکران همفکر او در این دوران، باید دوران یأس و بی‌اقدامی دانست. این ناامیدی، حالتی دو سویه دارد؛ از یک سو ناامیدی از اثر کردن کلام و دعوتشان در ذهن توده‌هایی است که روشنفکران را از مرجعیّت خلع کرده‌اند و از دیگر سو، ناامیدی از پیامی است که سالها منادی آن بوده‌اند. همین ناامیدی است که شاعر روشنفکر را به خاموشی دعوت می‌کند؛ اما او سعی می‌کند به جدال با این ناامیدی برخیزد.

در این دوران هر قدر شعر شاملو خوانده نمی‌شود، شعر کسانی نظیر «سپهری» که او به دلیل نداشتن روحیه آنارشستی و مبارزه‌جویانه آنها را از دایره روشنفکری متعهد خارج کرده بود، مورد استقبال قرار می‌گیرد. در این دوران، عبارت روشنفکری متعهد به عبارتی متناقض‌نما تبدیل می‌شود. روشنفکری در هر قالب آن به مفهومی منفی تبدیل می‌شود و تعهد نیز از معنای جهان‌شمول خود، عدول می‌کند و به پایبندی به انقلاب و آرمانهای آن کاهش می‌یابد. بدیهی است که در چنین فضایی، شاملو و همفکران او، دیگر نمی‌توانند روشنفکر متعهد شناخته شوند. در زمانهایی که جهان دوقطبی فروپاشیده است، جنگهای چریکی یا به حکومتهای توتالیتر ختم شده و یا شکست خورده است، سارتر، فانون و ادبیات متعهد جهان‌سومی، دیگر جایگاه، خواننده و حتی نویسنده و نماینده‌ای ندارد و آرمانشهرگرایی و کلی‌گویی‌های جهان‌شمول، دیگر جذابیّت برای توده‌ها ندارد. آن جریان روشنفکری که هویت خود را بر مبنای این مؤلفه‌ها تعریف کرده است، دیگر نمی‌تواند جایگاه گذشته خود را حفظ کند. در مورد شاملو و شعر او این مسئله وجه مضاعفی نیز به خود می‌گیرد. در این زمانه، شعر

به‌عنوان محملی برای بیان اندیشه بویژه اندیشه‌های فلسفی و سیاسی جایگاه خود را از دست می‌دهد. از سوی دیگر در مخاطب نیز حتی مخاطب خاص، علاقه و انگیزه چندانی برای حل معماهای شعر سمبلیستی و ورود به هزارتوی تأویلهای و تفسیرهای مرتبط با این شعر مشاهده نمی‌شود.

از آنجا که اگزیستانسیالیسم، ادبیات را وسیله بیان تفکرات فلسفی خود قرار داده بر جریانهای ادبی معاصر ایران نیز تأثیرات قابل توجهی نهاده است. در شعر این دوره (۱۳۲۲ تا ۱۳۴۰) لحظه‌هایی به دقت ثبت می‌شود که در دوره قبل چنین نبود و طبعاً مقداری شعر فلسفی (بیشتر در اثر نشر تفکر الحادی غربی به خصوص شاخه اگزیستانسیالیسم سارتر) سروده می‌شود و در اشعار برخی شاعران نوعی تأملات وجودی دیده می‌شود. در شعر شاملو می‌توان رگه‌هایی از اندیشه اگزیستانسیالیسم مشاهده کرد. آزادی در شعر و اندیشه شاملو با متفکران اگزیستانسیالیست تا حدودی تفاوتی دارد؛ اما این تفاوتها، سبب افتراق کامل اندیشه او از این مکتب فلسفی نخواهد بود؛ چنانکه آرای برخی از متفکران این مکتب فلسفی نیز در این زمینه با یکدیگر ناهمگونی‌هایی دارد (جقتایی، ۱۳۹۵: ۶).

نتیجه‌گیری

شاملو خود را شاعری متعلق به درون جامعه و توده‌ها می‌دید و شعر خود را تجلی واقعیات جامعه و آرمان توده‌ها می‌دانست. به‌رغم این ادعا، که بسیاری از مفسران و منتقدان نیز با آن هم‌نظر هستند به نظر می‌رسد آنچه شاملو بازنمایی واقعیت در اشعارش می‌خواند، چیزی جز تفسیر ایدئولوژیک واقعیت نبوده است. شاملو واقعیت جامعه و روابط حاکم بر آن را همان‌گونه می‌بیند و به تصویر می‌کشد که گفتمان ایدئولوژیک حاکم بر روشنفکری زمانه از او انتظار دارد. بازنمایی واقعیت در شعر او ترسیم شاعرانه همان تحلیل طبقاتی و دیالکتیکی ایدئولوژیهای چپ از وضعیت جامعه است. او حتی در ترسیم جایگاه خود به‌عنوان روشنفکر پیامبر نیز در همان راهی قدم برمی‌دارد که اسلاف سمبلیست اروپایی او نیز در همان راه قدم برداشتند؛ راهی که با تلقی روشنفکری زمانه از جایگاه شاعر متعهد نیز همخوانی و قرابت فراوانی پیدا می‌کند.

در بررسی اشعار شاملو نشان داده شد که چگونه از یک سو، کاستن و تعمیم همه

سه جریان عمده روشنفکری سیاسی ایران در چهار دوره از زندگی روشنفکری احمد شاملو

مناسبات و تحلیلهای به عرصه مناقشات و تضادهای سیاسی و از سویی دیگر، غلبه تلقی خاصی از اندیشه و کنش سیاسی بر جامعه در شعر و اندیشه شاعران تأثیر می‌گذارد. آنجا که مردم یا «خفتگان» اند و در خدمت استبداد حاکم و یا «مبارزان سیاسی» و در پی آن، شاعر، «پیامبر» خفتگان است و از آنجا که این خود پیامبرینی، متضمن گسست از جامعه و توده‌هاست به تصویر نوعی آرمانشهر ذهنی به‌جای جامعه واقعی و اسطوره‌پروری به‌جای اسطوره‌زدایی می‌انجامد.

به نظر می‌رسد که شاملو در حافظه جامعه، بیشتر به‌عنوان روشنفکر باقی بماند تا شاعر؛ روشنفکری که شعر را ابزار مبارزه خود قرار داده است. او از خواننده انتظار دارد تا به شعر او به‌عنوان ابزار و وسیله نگاه کند؛ ابزاری که قرار است در خدمت آگاهی‌بخشی به خلق و رهایی آنها قرار گیرد. این ابزار هدایتگر در نهایت در خدمت ترویج و القای آن نوع از آگاهی قرار می‌گیرد که از دیدگاه ایدئولوژیهای چپ، تنها آگاهی صادق و راستین به شمار می‌رود. ایدئولوژی غالب بر روشنفکری زمانه از شاعر متعهد انتظار دارد که نه‌تنها قلم خود را در چارچوب علائق حزبی و سیاسی آنها به حرکت درآورد، بلکه شعر خود را کاملاً به توجیه و تبلیغ موضعگیریه‌ها و کنش سیاسی آنها به‌عنوان تنها کنش سیاسی مورد قبول اختصاص دهد. در چنین حالتی، تخیل سمبلیستی در خدمت ترسیم شاعرانه و اسطوره‌ای کنش سیاسی ایدئولوژی زمانه و القای شاعران آرمانشهر ایدئولوژیک درمی‌آید.

فهرست منابع

- آل احمد، جلال؛ (۱۳۸۶) *در خدمت و خیانت روشن‌فکران*؛ تهران: فردوس.
- بقایی (ماکان)، محمد؛ (۱۳۸۶) *شاملو و عالم معنا*؛ تهران: نشر مروارید.
- بهروز، مازیار؛ (۱۳۸۰) *شورشیان آرمان‌خواه (ناکامی چپ در ایران)*؛ ترجمه مهدی پرتوی، تهران: ققنوس.
- پاشایی، علی؛ (۱۳۷۸) *نام همه شعرهای تو زندگی و شعر احمد شاملو*؛ ۲ جلد، تهران: نشر ثالث.
- پورنامداریان، تقی؛ (۱۳۸۱) *سفر در مه (تأملی در شعر احمد شاملو)*؛ تهران: زمستان.
- تلطف، کامران؛ (۱۳۹۰) *سیاست نوشتار (پژوهشی در شعر و داستان معاصر)*؛ ترجمه مهرک کمالی، تهران: نشر نامک.

- جمالی، علی؛ (۱۳۸۱) *نامه کانون نویسندگان ایران* (ویژه احمد شاملو)؛ تهران: آگاه.
- حریری، ناصر؛ (۱۳۸۵) *درباره هنر و ادبیات (گفت و شنودی با احمد شاملو)*؛ تهران: نگاه.
- حسین پورچافی، علی؛ (۱۳۹۰) *جریان‌های شعری معاصر فارسی از: کودتا ۱۳۳۲ تا انقلاب ۱۳۵۷*؛ تهران: امیرکبیر.
- خیام، مسعود؛ (۱۳۸۰) «شاعر ملی»؛ نشریه نافع، مهر.
- درستی، احمد؛ (۱۳۸۱) *شعر سیاسی در دوره پهلوی دوم*؛ تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- دستغیب، عبدالعلی؛ (۱۳۷۳) *نقد آثار شاملو*؛ تهران: آروین.
- زرقانی، مهدی؛ (۱۳۹۱) *چشم‌انداز شعر معاصر ایران: جریان‌شناسی شعر ایران در قرن بیستم*؛ تهران: نشر ثالث.
- سلاجقه، پروین؛ (۱۳۸۴) *نقد شعر معاصر: امیرزاده کاشی‌ها (شاملو)*؛ تهران: مروارید.
- شاملو، احمد؛ (۱۳۷۸) *مجموعه آثار؛ ج اول (اشعار)*، تهران: نگاه.
- _____؛ (۱۳۸۰) *مجموعه آثار؛ ج دوم*، تهران، انتشارات زمانه و نگاه.
- _____؛ (۱۳۹۰) *خانه من در انتهای جهان است*؛ تهران: مینا.
- شمس لنگرودی، محمد؛ (۱۳۸۱) *نامه کانون نویسندگان ایران* (گفتگوی شمس لنگرودی با رضا خندان)؛ تهران: آگاه.
- _____؛ (۱۳۸۷) *تاریخ تحلیلی شعر نو ۱۳۴۱-۱۳۴۹ ه ش*؛ تهران، نشر مرکز.
- طبری، احسان؛ (بی تا) *طلسم یاس*؛ انتشارات حزب توده ایران.
- غلامحسین زاده، غلامحسین؛ (۱۳۸۰) *سیر نقد شعر در ایران از مشروطه تا سال ۱۳۳۲ ه.ش*؛ تهران: روزنه.
- کریمی حکاک، احمد؛ (۱۳۸۹) *طلیعه تجدد در شعر فارسی*؛ ترجمه مسعود جعفری، چ دوم، تهران: مروارید.
- مجابی، جواد؛ (۱۳۷۷) *شناخت‌نامه احمد شاملو*؛ تهران: قطره.
- مختاری، محمد؛ (۱۳۷۸) *چشم مرکب* (نواندیشی از نگاه شعر معاصر)؛ تهران: توس.
- مسکوب، شاهرخ؛ (۱۳۷۱) *چند گفتار در فرهنگ ایران*؛ تهران: نشر زنده رود.
- یوسف، سعید؛ (۱۳۶۵) *نوعی از نقد بر نوعی از شعر*؛ آلمان غربی: نوید.

مقالات

آقاگل زاده، فردوس؛ (۱۳۸۶) «تحلیل گفتمان انتقادی»، *ادب پژوهی*، ش ۱، ص ۱۷-۲۷.

سه جریان عمده روشنفکری سیاسی ایران در چهار دوره از زندگی روشنفکری احمد شاملو
جقتایی، صادق؛ فدوی، زهرا؛ «تحلیل مبانی اصالت وجود در شعر و اندیشه شاملو (با تأکید بر
آگاهی، آزادی و مسئولیت)»، همایش ادبیات فارسی معاصر، دانشگاه ولایت ایرانشهر.
شاملو، احمد؛ (۱۳۵۸) «انقلاب و روشنفکران»، کتاب جمعه، ش ۵.
میلانی، عباس، (۱۳۸۶) «روزگار سپری شده روشنفکران چپ»، روزنامه هم میهن، چهارشنبه ۹
خرداد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

